

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על "הצבר הישן" ו"הצבר החדש" שבמקורותינו

המונח **צבר** כשמו של צמח מתייחס בעברית בת ימינו לצבר המצוי (*Opuntia ficus-indica*). זהו שיח ירוק בעל ענפים בשרניים וקוצניים, שהגיע לעולם הישן רק לאחר גילוי אמריקה.¹ השם **צבר** היה בתחילה שמו של צמח האלוֹנָה, אלא שברבות הימים ניתן שם זה לצבר של ימינו, ולא זו בלבד אלא שהשם **צבר** אומץ כשמה של משפחת הצבריים (*Cactaceae*), שלפי הסיסטמטיקה הבוטנית האלוורה אינה נכללת בה כלל. מאמר זה יעסוק בשמותיהם של השניים במקורות היהודיים, ובסיבות להענקת השם **צבר** מהאלוורה אל הצבר המצוי.

האלוורה ושמותיה

אַלֹיִי אמתי (*Aloe vera*) הוא צמח רב-שנתי ממשפחת השושניים (*Liliaceae*). הוא בעל עלים ירוקים-אפורים ובשרניים, הערוכים בשושנה צפופה. מוצאו הוא האזור היס-תיכוני והאיים הקנריים, והוא גדל בר כפליט תרבות בארץ.² גידול זה נחשב בימינו כבעבר לצמח מרפא חשוב על שום תכונותיו הרפואיות.³

החוקרים מזהים את האלוורה עם **האלווי** שבירושלמי שביעית פ"ד ה"ד (לה ע"ב): "ימקיימין את האלווי בראש הגג ולא משקין אותו".⁴ אַלֹיִי הוא גם שמו של עץ הבושם *Aquillaria agallocha*, שיש המזהים אותו עם האַהֲלִים

1. על הצבר ראה S. G. Harrison, G. B. Masfield and M. Wallis, *The Oxford Book of Food Plants*, London 1969, pp. 195-196; מי זהרי, עולם הצמחים, תל-אביב 1969, עמ' 181.
2. על אלוויי אמתי ראה א' פהאן ואחרים, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, ירושלים 1998, עמ' 532.
3. ראה א' פנלופי, צמחי מרפא, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 38. על השימוש באלוורה במצרים ויוון בעת העתיקה ראה ד' חבקין, על תבלינים וצמחי מרפא, הוצאת משרד הבטחון 1995, עמ' 55.
4. וראה בהרחבה י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית, א, ירושלים תש"ס, עמ' 254.

(במדבר כד, ו) או האלמוגים (מלכים א י, יא-יב) שבמקרא, אולם אין קשר בין האלוורה לעץ זה.⁵

מקור השם **אַלִּי** בסנסקריט aguru, agaru, ובדיאלקט: aghil.⁶ האלוויי הגיע לעברית המקראית בצורת **אהל** שבכתוב "מֶרְ וְאַהֲלוֹת" (שיר השירים ד, יד). השם העברי עבר ליוונית ולשאר לשונות אירופה בצורת Aloe וחזר אלינו מן היוונית בצורת **אלוויי** שבירושלמי. כאמור, **אהל** שבמקרא מתייחס לעץ הבושם, ומכאן משמע שהשם **אלוויי** הועתק בימי חז"ל מעץ הבושם לאלוורה.

חכמים בימי הביניים דנו בזיהויו של האלוויי שבירושלמי. הראב"ד בהשגותיו למשנה תורה לרמב"ם, הלכות שמיטה ויובל פ"א ה"י, ציין נוסח שונה מזה המופיע בנוסחאות הירושלמי: "ומקיימין את העלין שבגג אבל אין משקין אותו", אולם ר' דוד בן-זמרא (רדב"ז) מעיר בפירושו לרמב"ם שם על הקושי שבנוסח זה, משום שאם הכוונה לעלים סתם ולא לצמח מסוים, הרי שלעצים רבים יש עלים. הוא מציין לגרסה אחרת בתוספתא (שביעית א, יב): "ומקיימין את העלויים בגג אבל אין משקין אותו". לדעתו מדובר בחילופי א-ע, ומכאן שהכוונה לאותו צמח.

הרדב"ז הציע שני זיהויים לאלוויי שבירושלמי, האחד מידיעותיו והשני משמועה ששמע: "והוא מין ממיני הירקות שזורעין אותם בגנות לנוי [...]. ושמעתי שהוא העשב הנקרא קיקיון בלשון הכתוב והוא עולה על ראשי הגנות והשמש מייבש אותו ומותר לעשות לו מחיצה להגן עליו כדי שיתקיים ולא נקרא זה עבודת האילן".

מסתבר שלרדב"ז לא הייתה מסורת זיהוי מבוססת וברורה לאלוויי. בפירושו הראשון הוא אינו מוסר את שם הצמח אלא מציין רק את העובדה שמגדלים אותו לנוי בגינות. קרוב לוודאי שאין הכוונה לאלוורה, אף שהיא משמשת לנוי, משום שהיא אינה נמנית עם הירקות.⁷

5. וראה ירושלמי כתובות פ"ז ה"ט (לא ע"ד): "הוסיפו עליהן אלונים, ערמונים, אלמוגים, אלונים – בלוטים, ערמונים – דולבין, אלמוגים – אלונים". וראה עוד בהרחבה: I. Löw, *Die Flora der Juden*. Vienna–Leipzig 1924–1934, III, p. 343 (להלן; לעף, פלורה); י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי – צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 30–33 (להלן: פליקס, עצי בשמים).

6. ראה BDB, הערך אהל III.

7. על הגדרת "מין עץ" ו"מין ירק" במקורות הרבניים ראה א"א שמש, "ברכות הנהניס", על הצומח ומוצריו בספרות ההלכה והמנהג, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 28–40.

לפי ההצעה השנייה זוהה האלווי, ככל הנראה, עם קרא מצוי (Lagenaria vulgaris) ממשפחת הדילועיים – צמח מטפס שיש מן המפרשים שזיהו אותו עם הקיקיון הנזכר ביונה ד, ו.⁸ הצעה זו אינה נראית, משום שמאזכורו הבודדים של האלווי משמע שהוא לא היה גידול נפוץ, בעוד שקרא הפשוט היה גידול שכיה ומוכר. זאת ועוד, הקרא ידוע במקורות רבים בספרות חז"ל ובספרות ימי הביניים בשמות **דלעת יוונית**,⁹ **קרע**, **יקטין ודבא**,¹⁰ ולא בזיקה לשם **אלווי**. נראה לי שזיהוי האלוורה מתאים לתוכן דברי הירושלמי. ככל הנראה גידלו אותו על גג הבית לשם נוי או לצרכים רפואיים, והשקאתו בשביעית נאסרה משום שאין היא חיונית לקיומו, שכן זהו צמח בשרני המסוגל לשרוד גם במצבים של חוסר מים ממושך.

זיהוי נוסף שאין לקבלו נזכר אצל מפרש הירושלמי, ר' משה מרגלית, בעל "פני משה" (בן המאה הי"ח) הכותב בפירושו לשביעית שם: "אלווי – מין פרי הוא כמו כאלה וכאלון [...] דרך להטמינו בראש הגג לקיימו". מסתבר שר' משה מרגלית שחי באירופה לא הכיר את האלוורה שמוצאה יס-תיכוני. האלוורה נזכרה בספרות הרפואית היהודית של ימי הביניים בצורות שונות של שמה היווני: **אלואי**, **אלואין סיקוטרי**,¹¹ וכן בשמותיה הערביים **צבר** ו**צבארא**. מקורות שונים הציעו את כינוייה בשפות השונות ואת מעלותיה הרפואיות. ר' שבתי דונולו מזכירה בספר המרקחות בשם **אלואי** וממליץ עליה כרכיב במשחות.¹² הרמב"ם הגדירה בביאור שמות הרפואות כך: "צבר – הוא

8. ראה למשל בפירושו של ר' אברהם אבן עזרא ליונה, שם; ה' שי, אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה, ערך "קיק". ובהרחבה פליקס, עצי בשמים, עמ' 228–229; ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים תיאור ותמורות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 269 (להלן: עמר, גידולי א"י). זיהוי זה נתקבל גם בפרשנות הקוראן, ראה על כך ז' עמר "זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן", בית מקרא. קנב (תשנ"ח), עמ' 67–77.

9. ראה י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 66–71, ובהרחבה א' שמאלי, "הדילועיים מבחינה פילולוגית-ארכיאולוגית", טבע וארץ ג (תשכ"א), עמ' 339–344.

10. ראה עמר, גידולי א"י, עמ' 269.

11. Aloe Socotrina; ראה ר' משה בן מימון, פרקי משה, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ה, עמ' 184, הערה 30, ועמ' 277 (להלן: פרקי משה). השם **סוקוטרינה** מציין את שמו של האי סוקוטרה שבמפרץ עדן שהיה אחד ממקורות גידולה החשובים של האלוורה בתקופות הקדומות.

12. ראה רבי שבתי דונולו, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תש"ט, עמ' טו.

המיץ של הצמח אשר העם אצלו מכיר בשם 'אל צבארה'". שם הצמח הזה בערבית הוא "אל מקר" וביוונית עתיקה "אלואי".¹³ בספרו "פרקי משה" מציין הרמב"ם את ה"אלואי" כחומר רפואי המועיל לתחלואים שונים, כגון לניקוי הגוף מן הלחות ולהפסקת שטפי דם.¹⁴

ר' חיים ויטאל (ארץ-ישראל, המאה הי"ז) מציין את האלוורה בשם **אסיבר** ומציע להשתמש בו כמרכיב בתרופה נגד טחורים או להרגעת כאבים בעצם כף הירך.¹⁵ הרופא ר' רפאל מרדכי מלכי (ירושלים, המאה הי"ז), תיאר את מיץ הענפים כ"ירוק מבהיק וזך כזכוכית" – תיאור המזכיר מאוד את אופיים של ענפי הצבר, והמליץ עליו כמרכיב בתרופות לכאב ראש, נזלת וניקוי הקיבה והחזה.¹⁶ ר' דוד סילוה, נכדו של מלכי, הציע את שמותיו ואת תכונותיו הרפואיות: "אלאוי – אסיבר בלעז. אלצבר בלערבי – טבעו חם ויבש [...] ממרק הלחות ומחזיק אברים חלולים".¹⁷

הצבר המצוי בספרות היהודית

עם התאקלמותו של הצבר המצוי באזורנו הוא שימש למגוון מטרות: אכילת הפירות, הכנת צבעים וגידור שדות.¹⁸ במקורות של ימי הביניים ושל העת החדשה הוא נזכר בשמות הערביים **צבר**, **סאברה**, הזהים לשמותיה הערביים של האלוורה, אולם מעניין לציין שהשם **אלווי** עדיין נותר שמה הבלעדי של האלוורה.

מסתבר שהשם הערבי صَبَّار אומץ מן האלוורה משום הדמיון שביניהם בצבעם הירוק, היותם דוקרניים ובעלי איברים בשרניים אוגרי מים (סוקולנטיים). בשפות אחרות הוענקו לצבר המצוי שמות המבדילים אותו מהאלוורה, ושיסודם במוצאו או במסורות המיוחסות לו. כך למשל, כינויו בספרדית **איגו די אדם**, כלומר 'תאנת אדם', ניתן לו על רקע ייחוסו לעץ

13. ראה ר' משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 90, מסי' 318.

14. פרקי משה, יג, 13; טו, 47.

15. ראה מ' בניהו, "ליקוטים מספר הרפואות והסגולות שלרבי חיים ויטאל", קורות ט (תשמ"ז), עמ' 100, 101.

16. ראה מ' בניהו, מאמרים ברפואה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה, עמ' סו, עט.

17. ראה דוד די-סילבה, פרי הדס, אוסף מ' בניהו, ירושלים (חש"ד), עמ' 66.

18. ראה בהרחבה א"א שמש, "עדויות היסטוריות להתאזרחותו של הצבר בארץ-ישראל במאות האחרונות", בתוך: "אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ העשירי, אריאל תשס"א, עמ' 219–226.

הדעת שבו חטא אדם הראשון.¹⁹ במרוקו כונה הצבר **הינדיא**,²⁰ כלומר יהודי, המתייחס למעשה לאמריקה, ובתימן הוא כונה **בלס תורכי**, כלומר יתאנה טורקית, משום ייחוס מוצאו לעות'מאנים, שהביאוהו לארצות כיבושיהם, וכנראה גם לתימן.²¹ במצרים הוא קרוי **תין שוכי**, כלומר תאנה קוצנית.²²

להלן נציע כמה ממקורות התקופה המשייכים את השם **צבר** או **סאברה** לצבר המצוי, ושכאמור מקורו בשמו של האלווי. החכם הירושלמי, מיוחס בן שמואל (המאה הי"ח), שדן בהיבטים ההלכתיים הקשורים לאכילת הצבר, הזכירו בשמו הערבי והספרדי: "נשאלתי על פרי הגדל פה עיר הקודש ירושלים תוב"ב בפרטות, שהוא ריבוי עצום עד שעשאוהו סייג וגדר לכל מיני גנות ופרדסים ונקרא בלעז איגו די אדם ובערבית סאברה, וקליפת פריו מלא קוצים וכן העלים".²³

גם החכם הירושלמי, הרב יהודה נבון, שחי באותה תקופה דן במעמדו ההלכתי של הצבר והוא מזכירו בשמות **אסבראנא"ס ואיגי די אדם**.²⁴ ר' משה ריישר (המאה הי"ט) מתאר בספרו "שערי ירושלים" את גידוליה החקלאיים של הארץ ומזכיר גם את הצבר המצוי ואת שמותיו: "סאבאר בערבי הנקראים תאנים של אדם הראשון ולי נראה שהוא השיתין הנזכר במשנה [...] והם [פירותיו] גדולים כביצת אווזא וגדלים על עצים עבים והעלים הם מלאים קצים כמחטים".²⁵

19. ראה ר' יוסף חיים דוד אזולאי, ספר מעגל טוב, מהדורת א' פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 70. על מהות השם ראה לעף, פלורה, ד, עמ' 251.
20. ראה שו"ת ויאסוף שלמה לר"ש הכהן, קזבלאנקא תרי"ץ, סימן כז.
21. ראה ספר פסקי מהרי"ץ עם פירוש בארות יצחק, מהדורת ר"י רצבי, ב, בני-ברק תשמ"ז, עמ' 222.
22. ראה א' שטאל, מילון דביר דו לשוני אטימולוגי לערבית מדוברת ולעברית, א, תל-אביב תשנ"ה, ערך "סבר", עמ' 339.
23. מיוחס ב"ר שמואל, פרי האדמה, שאלוניקי תקי"ב-תקכ"ג א, הלכות ברכות, סימן ד, עמ' כד.
24. ר' יהודה בן אפרים נבון, שו"ת קרית מלך רב, קושטנדינה תקי"א-תקכ"ה, דפוס צילום, ישראל תשמ"ב, סימן י. על שמות הצבר המצוי במקורות ההלכה הארץ-ישראלים ראה עוד ברכי יוסף לחיד"א, וינה 1860, או"ח, סימן רב; כף החיים לר' יעקב סופר, ירושלים תשכ"ט, א, שם; רא"ח נאה, קצות השולחן, ירושלים תשמ"ה, סימן מט.
25. ראה ר' משה בן מנחם מנדל, שערי ירושלים, ורש"א תרל"ט, כט ע"א.

מקור השם **תאנת אדם** על רקע חטאו של אדם הראשון צוין גם אצל ר' יהוסף שוורץ (המאה הי"ט), מחוקרי טבעה של ארץ-ישראל: "גם נמצא בארץ תאנה יערית בלשון ערבי אלצ'אבר וקוראין בלשון העם תאני אדם הראשון באומרם כי ממנו תפרו אדם וחווה להם חגורות".²⁶

בספרות הפוסקים של העשורים האחרונים נזכר הצבר המצוי בשמו העברי **צבר**, וכן בשם העממי **סאברס**.²⁷

26. ספר תבואות הארץ, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שפב.
 27. ראה למשל ר' עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, ירושלים תשל"ז, ב, סימן כא; ר' משה מלכה, שו"ת מקוה המים, ירושלים תשכ"ח, ג, או"ח, סימן מד. [על מקורה של צורת הריבוי **סברס** ועל דרך חדירתה לדיבור העברי, אם מן היידיש אם מן הספניולית, ראה ח' בלנק, "ליסוד הערבי שבדיבור הישראלי", לשוננו לעם ו (תשט"ו) א, עמ' 8 – העורך.]